

Jerzy Z. Pająk

Kielce

LEWICA NIEPODLEGŁOŚCIOWA NA KIELECCZYŹNIE W LATACH I WOJNY ŚWIATOWEJ

Okres I wojny światowej, poprzedzający bezpośrednio odbudowę państwa polskiego, nadal przykuwa uwagę badaczy i czytelników. Życiu politycznemu i społecznemu w tym czasie poświęcono już wiele zarówno syntetycznych, jak i szczegółowych opracowań. Jednym z celów politycznych tego okresu, podobnie jak przełomu XIX i XX w., było pozyskanie dla hasła niepodległości szerokich mas społeczeństwa. Spośród sił politycznych ówczesnie działających na rzecz rozwiązania tej kwestii na czoło wysuwała się lewica niepodległościowa, której niewątpliwym liderem był Józef Piłsudski. Dziejom tej formacji politycznej w nowszej literaturze w poświęcili swe prace: Jan Molenda¹, Wacław Jędrzejewicz², Włodzimierz Suleja³ i Jerzy Z. Pająk⁴.

¹ J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980, oraz wspólnie z Jerzym Holzerem, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1967.

² W. Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego 186–1935*, t. 1–2, Londyn 1977 i wspólnie z J. Ciskiem, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 1, 1867–1918, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.

³ W. Suleja, *Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916)*, Wrocław 1992; *idem*, *Próba budowy zrębów polskiej państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady Stanu*, Wrocław 1981; *idem*, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995.

⁴ J. Z. Pająk, *O rząd i armię. Centralny Komitet Narodowy (1915–1917)*, Kielce 2003; *idem*, *Z dziejów Polskiej Organizacji Narodowej (wrzesień – grudzień 1914)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 1996, t. 14, s. 97–118, *idem*, *Lewica niepodległościowa w Królestwie Polskim (sierpień 1914 – sierpień 1915)*, „Czasy Nowożytnie” 1998, t. 5, s. 39–56; *idem*, *Centralny Komitet Narodowy w latach 1915–1917*, „Dzieje Najnowsze” 1997, t. 29, z. 3, s. 155–164, *idem*, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej 1915–1917*, w: *Społeczeństwo polskie w okresie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.*, Kielce 2001; *idem*, *Działalność Centralnego Komitetu Narodowego w środowisku wiejskim (1915–1917)*, w: *Wieś polska wobec wyzwań, przełomów i zagrożeń (XIX–XX w.)*, pod red. M. Przeniosło, S. Wiecha, Kielce 2004, s. 57–73; *idem*, *Zjednoczenia Stronnictw Niepodległościowych (1914–1915)*, „Studia Humanistyczno-Społeczne” 2004, nr 1, s. 90–103; *Wydział Narodowy Radomski (1915–1917)*, „Rocznik Świętokrzyski”, Ser. A, Nauki Humanistyczne 2005, t. 29, s. 99–114.

W latach 1914–1918 w skład lewicy niepodległościowej na terenie Królestwa Polskiego wchodziły zarówno stronnictwa polityczne, takie jak: PPS-Frakcja Rewolucyjna, Narodowy Związek Robotniczy, Polskie Stronnictwo Ludowe, Związek Patriotów, Związek Inteligencji Niepodległościowej, Partia Niezawisłości Narodowej, Zjednoczenie Stronnictw Demokratycznych, jak i sympatyzujący z nimi działacze bezpartyjni. Formację tę współtworzyły także Polska Organizacja Wojskowa, Liga Kobiet Pogotowia Wojennego oraz stowarzyszenia oświatowe, zawodowe i kulturalne. Przed wojną organizacje te w większości uczestniczyły w działającej od 1912 r. Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych.

Często w ślad za niektórymi autorami z okresu międzywojennego próbuje się postawić znak równości pomiędzy lewicą niepodległościową a obozem politycznym Józefa Piłsudskiego. Nie są to jednak pojęcia tożsame. Wielu jej polityków, jak również szeregowych działaczy, których z późniejszym marszałkiem łączyło przekonanie o konieczności wywalczenia niepodległości już w trakcie I wojny światowej miało inne od niego poglądy co do charakteru przyszłego państwa polskiego. Irredenta polska była bowiem od samego początku porozumieniem sił różniących się wizjami przyszłego porządku społecznego w Polsce, a także odwołujących się do różnych założeń ideowych. Dlatego też w wolnej Polsce działacze lewicy niepodległościowej znaleźli się w różnych obozach politycznych, najczęściej zresztą przeciwnych prowadzonej przez Piłsudskiego polityce, szczególnie po zamachu majowym.

Rola, jaką odegrała lewica niepodległościowa na terenie Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej, była ważna. Podjęte przez nią działania polityczne i wojskowe przekonały znaczną część społeczeństwa polskiego do idei własnego państwa. Rozbudziły także aspiracje środowisk dotąd indyferentnych politycznie – chłopskich i małomiejasteczkowych. W okresie międzywojennym jej dokonania były wyolbrzymiane dla celów politycznych sanacji, a jednocześnie z tych samych powodów deprecjonowane przez jej przeciwników. W okresie powojennym, głównie w pierwszym okresie, traktowano jej działania w kategoriach zdrady interesów klasowych proletariatu lub na rzecz obcych imperialistów (np. niemieckich). Obecnie, kiedy możemy mówić o tych sprawach bez uprzedzeń bądź ideologicznych deformacji, należy w sposób bardziej obiektywny spojrzeć na ten fragment historii politycznej Polski.

Różnorodność środowisk politycznych lewicy niepodległościowej w różnych okresach pierwszej wojny zmuszała polityków tej formacji do tworzenia porozumień. Reprezentacje polityczne powstawały więc zarówno na szczeblu centralnym, jak regionalnym czy lokalnym. W pierwszym roku I wojny światowej działacze lewicy niepodległościowej powołali na terenach okupowanych przez państwa centralne kolejno: Komisarjaty Rządu Narodowego, Polską Organizację Narodową oraz Zjednoczenie Stronnictw Niepodległościowych zaboru rosyjskiego, na terenach zaś zajmowanych nadal przez Rosjan Zjednoczenie Organizacji Niepodległościowych, Konfederację Narodową Polską, Unię Stronnictw Niepodległościowych.

Po zajęciu Warszawy przez Niemców w sierpniu 1915 r. powołano najpierw Komitet Naczelnych Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych, a następnie bę-

dący jego kontynuacją Centralny Komitet Narodowy⁵. Wszystkie te reprezentacje polityczne z jednej strony reprezentowały orientację antyrosyjską, z drugiej zaś akcentowały konieczność częściowego rozwiązania sprawy polskiej przy pomocy państw centralnych. Fiasko tej polityki uwidoczniło się w okresie funkcjonowania Tymczasowej Rady Stanu spowodowało kryzys polityczny wewnątrz lewicy niepodległościowej zakończony w lipcu 1917 r. utworzeniem Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych oraz przyjęciem przez nią programu pełnej niepodległości.

Istotnym elementem działalności tych porozumień było to, że począwszy od Zjednoczenia Stronnictw Niepodległościowych wytwarzały one struktury regionalne i lokalne. W istotny sposób pobudzało to aktywność środowisk dotąd indyferentnych politycznie i działało na rzecz budzenia się świadomości narodowej oraz akceptacji programu niepodległościowego.

Systematyczne prace polityczne lewicy niepodległościowej rozpoczęły się na terenie Kielecczyny po ustąpieniu Rosjan w lipcu 1915 r. W Kielcach przedstawiciele NZR, PPS i Ligi Kobiet powołali wtedy komitet pod nazwą Zjednoczone Organizacje Niepodległościowe (ZON). Było to lokalne porozumienie podporządkowane Zjednoczeniu Stronnictw Niepodległościowych (ZSN) byłego zaboru rosyjskiego. Istotną rolę w powstaniu ZON odegrał oficer werbunkowy DW NKN Juliusz Ulrych. Na czele tej struktury stanęli Franciszek Loeffler z PPS i Stanisław Skomorowski z Konfederacji.⁶ ZON w Kielcach podjęły w sierpniu działania w dwóch kierunkach. Po pierwsze, rozpoczęto druk i kolportaż wydawnictw oraz zorganizowano uroczystości z okazji wkroczenia strzelców do Kielc w dniu 6 sierpnia 1915 r., po drugie, z inspiracji Michała Sokolnickiego podjęto rozmowy z miejscowym Komitetem Obywatelskim w celu powołania wspólnego, samorządowego Komitetu Ziemi Kieleckiej dla reprezentowania społeczeństwa polskiego wobec władz okupacji austriackiej⁷ oraz omówiono sprawę powołania nowego dziennika w Kielcach, reprezentującego opcję lewicy niepodległościowej⁸.

Od drugiej połowy 1915 r. organizacje zrzeszone w ZON, zgodnie z wytycznymi Komitetu Naczelnego ZSN, rozpoczęły starania w celu powołania wspólnej organizacji mającej objąć swym zasięgiem obszar byłej guberni kieleckiej. Etapem tych starań było powołanie na początku września Kieleckiego Komitetu Narodowego. Do pierwszego składu Kieleckiego Komitetu Narodowego prawdopodobnie weszli: Stefan Artwiński, Kazimiera Grunertówna, Wanda Filipkowska, Józef Filipkowski, Franciszek Loeffler, Edmund Massalski, Stanisław Sobierajski i Stanisław Skomorowski⁹. Ostatecznie wysiłki ZON zostały uwieńczone zwołaną 26 października 1915 r.

⁵ Szerzej: J. Z. Pająk, *O rząd i armię*.

⁶ Informacja z Kielc dla Sekretarza Generalnego NKN, VIII 1915, Archiwum Państwowe Kraków. Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego (dalej: APKr NKN), t. 102, k. 97.

⁷ Raport Sekretarza Generalnego do Prezesa NKN, 12 VIII 1915, *ibidem*, t. 106, k. 27.

⁸ *Zapiski Edmunda Massalskiego*, oprac. A. Massalski, w: *Edmund Massalski (1866–1975). Materiały sesji naukowej w Świątę Katarzynie 15–16 listopada 1986*, Kielce 1989, s. 147.

⁹ J. Z. Pająk, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej*, s. 288.

I Konferencją Polityczną Ziemi Kieleckiej. W zjeździe w Kielcach wzięło udział 58 delegatów (w tym 21 z Kielc) reprezentujących wszystkie powiaty byłej guberni. Komitet organizacyjny Naczelnej Rady Narodowej reprezentował obecny na zjeździe Bolesław Lutomski. Na konferencji tej uchwalono powołanie Rady Okręgowej Ziemi Kieleckiej¹⁰. Do Rady weszły 22 osoby: Stefan Artwiński, Wanda Filipkowska, Józef Filipkowski, Franciszek Loeffler (z Kielc), Jan Bukowski, Jan Podmagórski (z pow. pińczowskiego), Antoni Młodzianowski, Jan Baran (z pow. włoszczowskiego) Włodzimierz Dąbrowski, Jan Danilecki (z pow. stopnickiego), dr Przypkowski, Zygmunt Bańkiewicz (z pow. jędrzejowskiego), Aleksander Machnicki, Antoni Minkiewicz, Kamila Olczyk-Rajdecka, Zofia Spychalska (z pow. olkuskiego), Antoni Łuszczewski, Kaleta (z pow. kieleckiego), Tadeusz Majewski, Władysław Mandro, Józef Domagała i Jadwiga Słowikowska (z pow. miechowskiego). Pracami jej miało kierować dwuosobowe Prezydium złożone z Józefa Filipkowskiego (przewodniczącego) i Franciszka Loefflera (sekretarza).¹¹ Rada podporządkowała się Komitetowi Naczelnemu Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych w Warszawie. Za organ prasowy Rady Okręgowej uznano świeżo powstały tygodnik „Ziemię Kielecką”¹².

Również w Radomiu organizacje lewicy niepodległościowej rozpoczęły systematyczne prace polityczne po ustąpieniu Rosjan w sierpniu 1915 r. Wtedy wznowiły swoją działalność PPS i NZR. Na wsi działały organizacje Związku Chłopskiego. Wtedy też do Radomia przyjechała emisariuszka Wydziału Narodowego Lubelskiego – Jadwiga Marcinowska chcąc powołać tu miejscowy wydział narodowy, mający rozwijać działalność na terenie całej b. guberni radomskiej¹³. Próba ta nie powiodła się ze względu na słabość tamtejszych ugrupowań lewicowych. Zainicjowała jednak ożywione kontakty pomiędzy narodowym a socjalistycznym skrzydłem radomskich irredentystów, co zaowocowało 1 września 1915 r. zawiązaniem Komitetu Narodowego w Radomiu.

Głównymi jego działaczami byli Zygmunt Dreszer, Stanisław Hempel, Józef Myszkiewicz, Zygmunt Hübner, Marian Jarzyński, Piotr Jerzyński Stefan Mierzejewski, Józef Plenkiewicz, Tadeusz Ciepliński i Roman Szczawiński. Staraniem Komitetu przeprowadzono akcję polonizacji nazw ulic m.in. Plac Soborowy stał się Placem Konstytucji 3 maja, ulica Dimitriewska ulicą Sienkiewicza itd. Główną jednak wagę Komitet Narodowy przywiązywał do akcji werbunkowej do I Brygady Legionów Polskich; w sumie udało mu się wystawić 3 oddziały (90 ochotników). W tym czasie Komitet skupiał wokół siebie wszystkich działaczy orientacji antyrosyjskiej¹⁴. Stał na

¹⁰ Sprawozdanie z I Konferencji politycznej Ziemi Kieleckiej zwołanej przez Kielecki Komitet Narodowy do Kielc na dzień 26 października 1915 roku dla wyłonienia Rady Okręgowej w imię stworzenia powszechnej organizacji cywilnej na ziemiach zaboru rosyjskiego, Biblioteka Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Papiery Wł. Kisterskiego-Spalskiego, t. I, s. 3.

¹¹ *Ibidem*, s. 6.

¹² J. Z. Pająk, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej*, s. 289.

¹³ Raport Delegata DW [St. Downarowicza], Radom 11 VIII 1915, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 10.

¹⁴ J. Z. Pająk, *Wydział Narodowy Radomski*, s. 102.

stanowisku lansowanego przez Naczelny Komitet Narodowy trialistycznego rozwiązania sprawy polskiej oraz popierał podejmowane przez KN ZSN w Warszawie wysiłki na rzecz powołania reprezentacji politycznej Królestwa Polskiego¹⁵. W tym czasie sprawą, która podzieliła obóz antyrosyjski w Królestwie Polskim, stała się kwestia stosunku do werbunku do Legionów Polskich. Działacze lewicy niepodległościowej skupieni wokół Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych podjęli w sierpniu 1915 r. decyzję o wstrzymaniu werbunku do formacji legionowych. Wynikało to z zaakceptowania przez Komitet jako wytycznej działania koncepcji licytacyjnej rozwiązania sprawy polskiej stworzonej przez Józefa Piłsudskiego¹⁶. W praktyce odznaczało to odrzucenie koncepcji enkaenowskich. Na gruncie radomskim spór pomiędzy KN ZSN a NKN, a zwłaszcza przerwanie werbunku, traktowano jako zjawisko przejściowe. Większość tamtejszych działaczy oceniało go bardziej jako spór o taktykę, a nie strategię.

Sprawa ta opóźniła powstanie reprezentacji regionalnej lewicy niepodległościowej w Radomiu. Dopiero dzięki staraniom radomskiej PPS i przybyłego właśnie emisariusza Józefa Piłsudskiego Ignacego Boernera udało się doprowadzić na zjeździe 26 listopada 1915 r. do powołania Wydziału Narodowego Ziemi Radomskiej¹⁷. Zebraniu przewodniczył inż. Bolesław Epstein, a referat programowy wygłosił Ignacy Boerner¹⁸. Zjazd przyjął uchwałę określającą stanowisko nowej reprezentacji, w której czytamy:

1. Zgromadzeni na zebraniu Wydziału Narodowego przedstawiciele miast, gmin i wsi Ziemi Radomskiej zważywszy ogólną sytuację polityczną uważają, że w obecnej chwili należy wszelkimi siłami dążyć do wytworzenia ogólnokrajowej organizacji, jawnie reprezentującej polską myśl państwową. [...] 2. Zgromadzenie wzywa wszystkie ziemie polskie do powzięcia tej samej uchwały 3. Zgromadzenie wyraża ufność, że po zorganizowaniu się ziem polskich powstanie Rada Narodowa Królestwa Polskiego, składająca się z przedstawicieli zorganizowanych ziem polskich¹⁹.

¹⁵ Wyrazem tego jest uchwała, podjęta z inicjatywy Komitetu Narodowego na zebraniu w dniu 4 września 1915, w której czytamy: „1) Niepodległość – a jako dopuszczalne minimum w chwili obecnej państwowość polska obejmująca całą niepodzielną Galicję, całe niepodzielne Królestwo i jak najwięcej przyległych ziem na wschodzie oparte o mocarstwową siłę Austro-Węgier i dynastię Habsburgów. 2) Front antyrosyjski. 3) Działanie w porozumieniu z NKN. O ile powstanie reprezentacja polityczna zaboru rosyjskiego, w której programie byłoby działanie w porozumieniu z NKN akces do takiej reprezentacji. 4) Uznanie Legionów za integralną część polityki niepodległościowej i wyraz żywej siły narodowej i zawiązek wojska polskiego. Poparcie ich moralne i materialne, współdziałanie na rzecz powiększania ich liczebności”. Stanowisko polityczne ewentualnej organizacji narodowej ustalone na zebraniu inteligencji miejskiej w Radomiu dnia 4 września 1915 r. (odpis), Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy m. Lwów, Namiestnictwo Galicyjskie, f. 146, op. 4, spr. 5134, k. 18.

¹⁶ Szeroko na ten temat piszą: W. Suleja, *Orientacja austro-polska*, s. 152–155; J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci*, s. 152–165, J. Z. Pająk, *O rząd i armię*, s. 53–63.

¹⁷ J. Z. Pająk, *Wydział Narodowy Radomski*.

¹⁸ J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent... Życie i działalność Ignacego Boernera 1875–1933*, Warszawa 1993, s. 70.

¹⁹ Uchwała Wydziału Narodowego Radomskiego, Radom XI 1915, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 80.

W kwestii werbunku przyjęto stanowisko Komitetu Naczelnego ZSN²⁰.

W ten sposób na jesieni 1915 r. rozpoczęły działalność na terenie Kielecczyny dwa porozumienia lewicy niepodległościowej: Okręgowa Rada Narodowa Ziemi Kieleckiej i Wydział Narodowy Radomski. Delegaci ORNZK – Stanisław Frycz, Franciszek Loeffler, Zygmunt Nowicki, Karol Wodzinowski oraz WNR – Jan Wigura, Roman Szczawiński, Bolesław Epstein, Stanisław Kelles-Krauz wzięli udział w zjeździe organizującym Naczelną Radę Narodową odbytym w dniach 18–19 grudnia 1915 w Warszawie, na którym doszło do powołania Centralnego Komitetu Narodowego jako głównej reprezentacji politycznej lewicy niepodległościowej. Na zjeździe tym przyjęto także podstawowe założenia programowe i organizacyjne dla działań lewicy niepodległościowej w tym czasie²¹.

Podstawowym celem Centralnego Komitetu Narodowego była budowa niepodległego państwa polskiego²². W Rosji widziano głównego przeciwnika niepodległości Polski, uznając, że bez rozbicia państwa rosyjskiego ten cel nie może być zrealizowany. Antyrosyjska orientacja CKN w dużej mierze określała stosunek do państw centralnych. Stwierdzano przy tym, że utworzenie Legionów Polskich było możliwe dzięki wspólnej walce z Rosją. Podkreślając, że „polityka jest grą interesów, (...) więc odbudowa Polski Niepodległej o tyle może być dla mocarstw centralnych sprawą realną, o ile leży w ich własnych interesach”²³. Dlatego też za celowe uważano podejmowanie takich działań, aby państwa te przekonywać do wspólnoty interesów z Polakami. Podstawą do tworzenia programu CKN była sformułowana przez Józefa Piłsudskiego koncepcja licytacji sprawy polskiej wzwyż. U podstaw jego rozumowania tkwiło przekonanie, że dzięki rosnącej w miarę przedłużającej się wojny dla państw centralnych atrakcyjności zasobów ludzkich i materialnych Królestwa Polskiego można będzie doprowadzić do uzyskania od nich konkretnych postanowień w sprawie polskiej, co nada jej charakter międzynarodowy.

Nowym okupantom należało się jednak wcześniej przeciwstawić, zmusić ich do odpowiednio wysokiej ceny, która mogła być przecież – w miarę upływu czasu, wraz z rosnącym wyczerpaniem walczących stron – podnoszona²⁴.

Piłsudski uważał więc, że można iść z państwami centralnymi przeciw Rosji, ale pod warunkiem uzyskania znaczących koncesji. W okresie, o którym mówimy, sprowadzały się one głównie do wyrażenia zgody przez Niemcy i Austro-Węgry na utworzenie własnego rządu i armii, czyli w praktyce na budowę zrębów własnej państwowości.

²⁰ Odpowiedź na kwestionariusz Departamentu Wojskowego NKN [K. Radoń], Radom 15 III 1916, APKr Arch. NKN, t. 344, k. 143.

²¹ Szerzej na temat zjazdu zob.: J. Z. Pająk, *O rząd i armię*, s. 77–83.

²² J. Z. Pająk, *O rząd i armię*, s. 119.

²³ A. Garlicki, *Główne założenia polityki Centralnego Komitetu Narodowego w oświeceniu Artura Śliwińskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1959, s. 121.

²⁴ W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995, s. 147.

Stąd brało się również przekonanie działaczy CKN o niezbędności etapowania programu niepodległości. Przewidywano, że w pierwszym etapie dokona się odbudowa państwowości polskiej, ograniczonej terytorialnie tylko do ziem Królestwa Polskiego. Państwo to powinno więc być sfederowane z Litwą, aby móc się skutecznie przeciwstawić ekspansji rosyjskiej. Ten pierwszy krok dokonać się miał dzięki współdziałaniu z państwami centralnymi. Współdziałaniu, dodajmy możliwemu dzięki wspólnocie interesów Niemiec i Austro-Węgier oraz Polaków w toczącej się wojnie. Stąd brała się konieczność wypracowania zasad współpracy z państwami centralnymi. Pertraktacje w tych sprawach winna prowadzić przyszła reprezentacja polityczna Królestwa Polskiego. Pozwoliłoby to na uzyskanie maksymalnie dobrej pozycji przetargowej. Toteż bez przerwy w działalności Centralnego Komitetu Narodowego nacisk kładziono na konsolidację stronnictw politycznych zaboru rosyjskiego. Płaszczyzną porozumienia między stronnictwami, zdaniem CKN, było uznanie priorytetu odbudowy państwa we wszelkich działaniach politycznych i społecznych. Stąd też warszawski komitet nie eksponował w swych oficjalnych enuncjacjach wątków społecznych tak istotnych w programach tworzących go stronnictw.

W enuncjacjach programowych warszawskiego komitetu, podobnie zresztą jak Departamentu Wojskowego NKN, szczególnie dużo miejsca poświęcano kwestii budowy armii, która miała się stać podstawą i faktyczną rękojmnią odbudowanej państwowości. W odróżnieniu jednak od zwolenników Sikorskiego działacze cekaenowscy podkreślali, że najpierw winny być powołane instytucje państwa polskiego w Królestwie, a dopiero potem można będzie myśleć o zorganizowaniu wojska. Według warszawskiego komitetu kadrami tej przyszłej armii polskiej miały być zarówno Legiony, jak i Polska Organizacja Wojskowa. To także różniło działaczy cekaenowskich od ich konkurentów.

Politycy CKN byli niewątpliwie przekonanymi zwolennikami walki o pełną trójzaborową niepodległość. Z przyczyn taktycznych wszakże opowiadali się w tym czasie za tworzeniem niesuwerennego państwa buforowego, czekając na nowe możliwości. Tworząc struktury terenowe, szukano, jak już o tym wspominałem, szerszego poparcia społecznego dla swoich koncepcji politycznych, ale trzeba pamiętać, że miały one stać się zarazem oparciem organizacyjnym dla postulowanej konsolidacji politycznej Królestwa. Stworzyć niejako zaplecze dla mających powstać instytucji państwowych.

W pierwszej połowie 1916 r. powstała na terenie byłej guberni kieleckiej wieloszczeblowa struktura organizacyjna. Na jej czele stała Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej. Składała się ona z delegatów Powiatowych Rad Narodowych i Kieleckiego Komitetu Narodowego. Bieżącymi pracami kierowało Prezydium do końca 1915 r. dwuosobowe (przewodniczący i sekretarz), następnie na początku 1916 r. uzupełnione o przewodniczących sekcji (organizacyjnej, skarbowej, prasowej), natomiast w połowie tego roku o przedstawicieli Rad Powiatowych. Przewodniczącym Rady Okręgowej był początkowo Józef Filipkowski (26 X 1915–26 XI 1916), a następnie Franciszek Loeffler (26 XI 1916 – 23 III 1917). Sekretarzem Rady Okręgo-

wej był Franciszek Loeffler (26 X 1915 – 26 XI 1916), po jego wyborze na przewodniczącego Stefan Pachelski (26 XI 1916 – 17 VI 1917). Przewodniczącym sekcji organizacyjnej był najpierw Juliusz Ulrych (30 XI 1915 – 28 V 1916), następnie Stefan Kirtiklis ps. „Sewer Modyński” (28 V 1916 – 26 XI 1916), a potem Tadeusz Herfurt ps. „Tadeusz Janicki” (26 XI 1916 – 17 VI 1917). Skarbnikiem RO, a zarazem przewodniczącym jej sekcji skarbowej pozostawał cały czas Stefan Artwiński. Sekcją prasową RO, niezależnie od innych pełnionych w niej funkcji, kierował Franciszek Loeffler²⁵.

Rada prowadziła działalność w trzech sekcjach: organizacyjnej, skarbowej i prasowej. Do prac organizacyjnych cały czas przykładano wielką wagę. Świadczy o tym treść okólników wysyłanych do organizacji lokalnych. Starano się jak najczęściej organizować zjazdy Rady Okręgowej. Co sześć tygodni zwoływano zjazdy przedstawicieli organizacji cekaenowskich z całego okręgu. Do lipca 1916 r. zorganizowano 7 zjazdów prowincjonalnych w Kielcach, natomiast do końca istnienia RO (do lipca 1917 r.) trzynaście. Radzie Okręgowej podlegał Kielecki Komitet Narodowy oraz pięć rad powiatowych, w – Kielcach, Pińczowie, Jędrzejowie, Słomnikach (dla pow. miechowskiego), Olkuszu. W powiecie stopnickim działała Komisja Organizująca w Busku, natomiast w powiecie włoszczowskim zawiązały się dwie rady powiatowe – we Włoszczowie i Szczekocinach. Najlepiej zorganizowanym powiatem, stanowiącym ewenement w skali całego Królestwa, był powiat jędrzejowski; we wszystkich 14 gminach działały rady narodowe gminne. Z kolei rady gminne w powiecie miechowskim liczyły dużo członków (od 50 do 70)²⁶.

Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej dysponowała własnym legalnym pismem. Był to powstały w październiku 1915 r. tygodnik „Ziemia Kielecka”. Pismo szczególnie interesowało się tematyką legionową, ale prowadziło również bardzo bogaty serwis lokalny. Pierwsze pięć numerów do grudnia 1915 r. redagował Edmund Massalski. Ze względu na jego sympatie polityczne dla polityki prowadzonej przez NKN odsunięto go od redagowania, a następnie pismo przejął Franciszek Loeffler i we współpracy ze Stanisławem Skomorowskim i Wandą Filipkowską doprowadził do jego likwidacji w marcu 1917 r. Również najstarszy dziennik Kielc „Gazeta Kielecka” znajdował się w 1916 r. pod wpływem Rady Okręgowej Ziemi Kieleckiej²⁷. 51 Rada Okręgowa wydawała regularnie okólniki, od stycznia 1916 do lipca 1917 wydano ich w sumie czternaście. W sytuacjach nadzwyczajnych publikowano także komunikaty i druki ulotne. Kolportażem centralnych i miejscowych wydawnictw zajmowała się Poczta POW. Organizacja kielecka pod względem znaczenia stanowiła po Wydziale Narodowym Lubelskim i ośrodku warszawskim trzecie najważniejsze w Królestwie Polskim środowisko lewicy niepodległościowej.

²⁵ J. Z. Pająk, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej*, s. 292.

²⁶ J. Z. Pająk, *O rząd i armię*, s. 323–324.

²⁷ „Gazetę Kielecką” do 1916 r. redagował Władysław Piotrowski, następnie od 1917 r. Stanisław Frycz, jeden z czołowych działaczy NZR w Kielcach – M. Adamczyk, *Cztery epoki prasy Kielecczyzny*, Kielce 1994, s. 34.

Mniejszy rozmach miały z powodu mniejszej spójności wewnętrznej oraz silniejszemu przeciwdziałaniu środowisk prawicowych prace organizacyjne Wydziału Narodowego Radomskiego. Rozwojowi struktur organizacyjnych WNR nie sprzyjała także duża rotacja kadry; część działaczy, szczególnie członków PPS, opuściła Radom w połowie 1916 r., przenosząc się do Lublina. Nie sprzyjała mu także polityka władz okupacyjnych, wroga wobec środowisk politycznych skupionych wokół niego. Stąd podjęte próby zalegalizowania prac Wydziału przez władze austriackie, które zakończyły się fiaskiem.

Udało się jednak stworzyć struktury lokalne Wydziału w niektórych powiatach b. guberni radomskiej. Na terenie pow. radomskiego dzięki stosunkom pepeesowskim oddziaływano głównie na mieszkańców wsi w pobliżu Radomia oraz penetrowano okolice Białobrzegów i Stromca. W powiecie kozienickim oparcie dla tych prac stanowiły przejęte od Wydziału Narodowego Lubelskiego podwydziały narodowe w Janowcu i Świerzach Górnych²⁸.

Najszerze wpływy zdobyto w robotniczych ośrodkach pow. opatowskiego (Ostrowiec, Ćmielów) i koneckiego (Końskie, Skarżysko i Stąporków). W tym ostatnim powiecie za sprawą inż. Antoniego Kamińskiego i adwokata Jana Wigury powołano jedyną w okręgu Narodową Radę Powiatową, której podporządkowane były Komitet Narodowy (Grupa Pracy Narodowej) w Końskich, Komitet Narodowy w Stąporkowie i gminne rady narodowe w Skarżysku, Chlewiskach i Rudzie Malenieckiej²⁹.

Po Zjeździe CKN w lutym 1917 nastąpił w Radzie Okręgowej Ziemi Kieleckiej pewien kryzys, spowodowany ustąpieniem jej czołowych działaczy, jak Franciszek Loeffler, Karol Wodzinowski czy Stanisław Skomorowski, związanych z PPS i nurtem narodowo-niepodległościowym. Jednym ze skutków kryzysu stało się zaniechanie wydawania „Ziemi Kieleckiej”. Organizacja jednak go przetrwała, tym bardziej że – mimo wystąpienia ze struktur cekaenowskich – nadal organizacje PPS i NZR z nią współpracowały. Szczególnie mocno zaznaczyło się to na płaszczyźnie Komitetów Popierania Wojskowości Polskiej. Wspólnie np. zorganizowano wiec w sprawie armii polskiej, który odbył się w niedzielę 22 kwietnia 1917 r. w teatrze miejskim. Z jednej strony największym oparciem dla działalności organizacji cekaenowskiej stawało się Polskie Stronnictwo Ludowe, które stopniowo, ale systematycznie przejmowało organizacje Rady Okręgowej w terenie wiejskim. Z drugiej zaś strony część działaczy kieleckich, dotychczas bezpartyjnych lub będących sympatykami PPS, NZR czy ZN, utworzyła w końcu kwietnia 1917 r. koło Partii Niezawi-

²⁸ J. Z. Pająk, *Wydział Narodowy Radomski*, s. 106–107.

²⁹ W sprawozdaniu na V Zjazd CKN w lipcu 1916 r. stwierdzano „w samym Radomiu sprawa przedstawia się gorzej niż na prowincji. W samym mieście wszystkie ważniejsze stanowiska opanowane są przez moskalofili. W ich rękach instytucje samorządowe – Rada Miejska, Rada Szkolna. Niepodległościowe żywioły w Radomiu nie są zbyt silne, aby przeciwstawić się energicznie moskalofilom. Na prowincji dążenia niepodległościowe żywsze. Zwłaszcza energiczniej bije ich tętno w ośrodkach robotniczych, jak: Chlewiska, Skarżysko, Stąporków”. Sprawozdanie z V Zjazdu CKN 2 i 3 VII 1916 w Warszawie, APKr NKN, t. 104, k. 95.

słości Narodowej. Sama Rada Okręgowa prowadziła działalność do końca czerwca 1917 r., kiedy przekształciła się w Unię Demokratyczną w Kielcach. Było to lokalne porozumienie PPS, PSL, PNN oraz LK PW stanowiące terenową strukturę Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych w Warszawie³⁰.

Podobnie działo się w Radomiu, gdzie w lutym 1917 – w związku z wycofaniem się przedstawicieli NZR i PPS ze struktur cekaenowskich – rozpadł się Wydział Narodowy. Platformą współpracy stały się wtedy Kluby Narodowe, Pomocnicze Komitety Wojskowe i placówki legalnie działającego Towarzystwa Strzelecko-Sportowego „Piechur”. W czerwcu 1917 zawiązano tu Komitet Unii Demokratycznej w Radomiu. W jego skład weszli przedstawiciele PPS, PSL, PNN i Ligi Kobiet PW oraz organizacji młodzieżowych Związku Młodzieży Niepodległościowej i Polskiej Organizacji Skautowej. Podobnie jak porozumienie kieleckie był on także strukturą terenową KPSD³¹.

Ten etap współpracy stronnictw lewicy niepodległościowej jest związany z odejściem tej formacji od koncepcji współpracy z państwami centralnymi. KPSD przyjęła w tym czasie program wywalczenia niepodległego, trójzaborowego państwa. Uznając, że po rewolucjach Rosja przestała się liczyć jako główny przeciwnik sprawy polskiej, za główną przeszkodę w budowie niepodległego państwa polskiego uznano mocarstwa centralne. Stąd zarówno w pracach politycznych, szczególnie po podpisaniu pokoju brzeskiego, przygotowywano społeczeństwo do walki z Niemcami i Austro-Węgrami.

Istotną część działań podejmowanych przez lewicę niepodległościową w latach 1914–1918 stanowiły przygotowania militarne skoncentrowane w ramach Polskiej Organizacji Wojskowej³². Organizacja ta powstała w pierwszej połowie sierpnia

³⁰ J. Z. Pająk, *Narodowa Rada Okręgowa Ziemi Kieleckiej*, s. 300–301.

³¹ J. Z. Pająk, *Wydział Narodowy Radomski*, s. 113–114.

³² Główne prace dotyczące jej dziejów poświęcili: A. Bęćkowska, *Polska Organizacja Wojskowa. Zarys dziejów*, Warszawa 1939; W. Horyd, *Zarys dziejów POW na obszarze byłego Królestwa Polskiego (1914–1918)*, mps. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW); T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984; J. Gaul, *Na tajnym froncie. Działalność informacyjno-wywiadowcza polskich organizacji niepodległościowych w latach 1914–1918*, Warszawa 2001. Spośród prac poświęconych POW na Kielecczyźnie na uwagę zasługują: *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski 1915–1918*, oprac. J. Z. Pająk, P. Wzorek, Kielce 2006; P. Wzorek, *Polska Organizacja Wojskowa w Kielcach 1915–1918*, w: *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, pod red. U. Oettingen, Kielce 2004, s. 119–136; *idem*, *Członkowie Polskiej Organizacji wojskowej Okręgu VI – Kieleckiego, „Między Wisłą a Pilicą”*, t. 5, pod red. U. Oettingen, s. 137–160. Pozostałe nieliczne prace mają charakter przyczynkowski i wspomnieniowy zob.: J. Bartkowski, *Radomski Okręg POW, „Żołnierz Legionów i POW”* 1938, nr 3, s. 62–72; J. Franecki, *Polska Organizacja Wojskowa na ziemi radomskiej w latach 1914–1918, „Radomir”* 1988, z. 3; E. Łęcki, *Z działalności POW na terenie podobwodu Starachowice-Wierzbnik, „Żołnierz Legionów i POW”* 1938, nr 3 s. 72–78; S. Piątkowski, *Radomska karta dziejów Polskiej Organizacji Wojskowej (1914–1918)*, w: *Pomnik Czynu Legionów w Radomiu*, Radom 1998; J. Woyno, *Polska Organizacja Wojskowa w Ostrowcu (1915–1918)*, „Rocznik Muzealny” 1999, t. 2, s. 9–32; *Organizacja VI Okręgu POW Kielce, „Żołnierz Legionów i POW”* 1938, nr 1; A. Rudnicki, „Eks” bąkowiecki, w: *Polska Organizacja Wojskowa. Szkice i wspomnienia*,

1914 r., kiedy to odcięci w Warszawie linią frontu od dowództw galicyjskich działacze Związku Walki Czynnej i Polskich Drużyn Strzeleckich postanowili podjąć podziemną działalność wojskową wymierzoną przeciwko Rosji. Na czele połączonych organizacji stanął Karol Rybasiewicz, z Adamem Kocem jako zastępcą.

W latach 1914–1915 POW kierowała Komenda na czele z Tadeuszem Żulińskim „Romanem Barskim”. Jesienią 1914 r. POW dysponowała już wpływami w Siedlcach, Łukowie, Dęblinie, Lublinie, Radomiu, Płocku, Mińsku Mazowieckim, Radzynie, Grójcu i Piasecznie. Wpływy te nie były wielkie, jednakże naszkicowana struktura stanowiła już podstawę wyjściową do dalszej działalności. Na początku 1915 r. funkcjonowało już pięć okręgów: warszawski, lubelski, radomski, siedlecki i płocki. Prawdopodobnie uprawnienia komend okręgowych posiadały również dowództwa POW w Petersburgu, Kijowie oraz w Wilnie, obejmujące swym zasięgiem obszary Rosji, Ukrainy i Kaukazu. Mimo to POW do końca antyrosyjskiego etapu działania nie przedstawiała poważniejszej siły bojowej.

Na terenie Kielecczyny pierwszym ośrodkiem, gdzie zorganizowano pierwsze struktury POW, był Radom. Od listopada 1914 r. kierował nim Karol Rybasiewicz³³. Od lutego 1915 działały również w tym okręgu Oddziały Lotne POW, których komendantem był Stanisław Jarecki „Jarosław”. Do najbardziej głośnych przeprowadzonych przez nie akcji należy wymienić zniszczenie list poborowych do armii rosyjskiej w Radomiu i nieudaną akcję wysadzenia okopów rosyjskich pod Janowcem³⁴. Po bitwie pod Gorlicami, w wyniku której Rosjanie przeprowadzili odwrót z terenów regionu kieleckiego, cały jego obszar w czerwcu 1915 opanowały wojska niemieckie i austro-węgierskie. Było to równoznaczne z zakończeniem ówczesnej działalności konspiracyjnej POW. Wydany wówczas rozkaz mobilizacyjny Komendy POW nakazywał koncentrację oddziałów w celu ich wcielenia w skład I Brygady. W myśl tego rozkazu 24 lipca 1915 r., wymaszerował z Radomia do I Brygady pluton pod dowództwem Karola Rybasiewicza liczący 30 członków POW. Miesiąc później w tę samą drogę wyruszył drugi pluton 36 peowiaków pod dowództwem Zygmunta Karwackiego „Bończy”, a w połowie września oddział konny Henryka Świderskiego, liczący ok. 24 ludzi³⁵.

Momentem przełomowym dla POW, podobnie jak dla innych organizacji irredenty antyrosyjskiej, było opuszczenie Kongresówki przez wojska rosyjskie. Od tej pory, mimo mobilizacji większości ówczesnych członków organizacji do I Brygady LP, zgodnie z rozkazem Komendanta Naczelnego Józefa Piłsudskiego z 15 sierpnia 1915 wstrzymującej werbunek, zaczęto systematyczne prace nad rozbudową struktury i liczebności POW³⁶. W nowej kształtującej się koncepcji licytacyjnej sprawy polskiej

pod red. W. Lipińskiego, J. Stachewicza, Warszawa 1930, s. 104–111; Z. Rakowiecki, *Czasy peowiac-kie. Bąkowiec*, „Peowiak” 1931, nr 9, s. 16–19.

³³ Akta personalne Karola Rybasiewicza, CAW, AP 1760, KN z M 20 I 1931.

³⁴ J. Bartkowski, *Radomski Okręg POW*, „Żołnierz Legionów i POW” 1938, nr 3, s. 63.

³⁵ *POW. Szkic Historyczny*, „Żołnierz Legionów i POW” 1938, nr 1, s. 38.

³⁶ *Ibidem*.

Józef Piłsudski uznał bowiem Legiony za atut już do końca wyzyskany i wyznaczył podziemnej organizacji wojskowej Królestwa Polskiego rolę podstawową dla budowy przyszłej armii polskiej. Bezpośrednie kierownictwo POW objął major Michał Żymierski, a od 14 września kapitan Tadeusz Kasprzycki „Adam Mrowiński”. Do POW napływała coraz większa liczba oficerów i podoficerów I Brygady, co miało na celu wzmocnienie kadr organizacyjnych i instruktorskich organizacji, a zarazem doprowadzenie do przekształcenia POW w mocną i zwartą armię konspiracyjną.

W budowie Polskiej Organizacji Wojskowej sięgnięto do wpływów i kontaktów ugrupowań politycznych tworzących lewicę niepodległościową, głównie Polskiej Partii Socjalistycznej, Narodowego Związku Robotniczego i powstałego w grudniu 1915 Polskiego Stronnictwa Ludowego. Prace te wspomagali również piłsudczycy, zgromadzeni w aparacie werbunkowym Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. Efektem tego był powolny, ale systematyczny rozwój struktur organizacyjnych. Najniższym ogniwem organizacji były komendy lokalne działające na obszarze gminy lub miasta, podlegały one komendom obwodowym obejmującym teren powiatu, te zaś podlegały komendom okręgowym³⁷. Te ostatnie obejmowały początkowo zwykle obszar byłej guberni z czasów okupacji rosyjskiej (czy jak je ówczesnie określano ziem), jednak szybki rozwój organizacji wymusił wkrótce podział tych starych okręgów na mniejsze obszarowo jednostki. Pod koniec 1915 było 15 okręgów, na początku 1916 zaś już 19³⁸. W sierpniu 1916 dla usprawnienia dowodzenia musiano w związku z tym powołać szczebel pośredni, którym stały się Komendy Grup Okręgów³⁹.

Od sierpnia 1915 na terenie Kielecczyny działały dwa okręgi POW – kielecki i radomski, których zakres działania pokrywał się z przedwojennym podziałem na gubernie (ziemie). I tak okręg kielecki – VI obejmował powiaty: jędrzejowski, kielecki, włoszczowski, stopnicki, pińczowski, miechowski i olkuski, natomiast radomski – VII powiaty: iłżecki, konecki, kozienicki, opatowski, opoczyński, radomski, sandomierski.

Pierwsi dowódcy okręgu radomskiego Stanisław Hempel „Waligóra” (I VIII – XI 1915) i Ignacy Boerner (XI–XII 1915) doprowadzili do odbudowy organizacji POW. W raporcie Komendy Okręgu z października 1915 r. czytamy:

Organizacja POW w VII Okręgu została założona dotychczas tylko w Radomiu – liczy ona 30 (trzydziestu) ludzi podzielonych na trzy zastępy. Poza tym nawiązane

³⁷ W. Horyd, *Zarys dziejów POW*, s. 24.

³⁸ Były to okręgi: I – Warszawa, prowincja, I a – Włocławek, I b – Warszawa, miasto, II – Płock, II a – Pułtusk, III – Kalisz, III a – Koło, IV – Łódź, prowincja, IV a – Łódź, miasto, V – Piotrków, V a – Częstochowa, V b – Zagłębie, VI – Kielce, VII – Radom, VIII – Lublin, VIII a – Zamość, IX – Siedlce, X – Łomża, XI – Wilno. *POW. Szkic Historyczny*, s. 39.

³⁹ Istniały: Grupa A – okręgi: warszawski (I) i pułtuski (II a), Grupa B – okręgi: włocławski (I a) i płocki (II), Grupa C – okręgi: kaliski (III) i łódzki (IV), Grupa D – okręgi: częstochowski (V a) i będziński (V b), Grupa E – okręgi: piotrkowski (V), kielecki (VI) i radomski (VII). Pozostałe okręgi podlegały nadal bezpośrednio Komendzie Naczelnej – W. Horyd, *Zarys dziejów POW*, s. 25–26.

zostały stosunki z kozienickim i zwoleńskim, w których to okolicach rozwinęły się nasze organizacje polityczne. Tam też zostały zorganizowane luźne grupy wojskowe, które obecnie przez wysyłanych instruktorów wejść w ścisłą zależność od POW⁴⁰.

Do końca grudnia 1915 umocnione zostały wpływy organizacji w okolicach Kozienic i Zwolenia. Jednakże głównymi organizatorami okręgu byli Stefan Kirtiklis „Sewer” – komendant okręgu od XII 1915 do 26 IV 1916 oraz jego następca – Stanisław Cyrański „Starża”⁴¹.

W pierwszej połowie 1916 r., oprócz istniejących już obwodów w Radomiu i Sandomierzu, zorganizowano obwód Kozienice (styczeń), Opatów–Ostrowiec (luty), Końskie (marzec), Starachowice (kwiecień), Janowiec, Białobrzegi (czerwiec). Początkowo nie można było mówić o znaczącym wzroście liczebnym szeregów, nawiązane w tym czasie stosunki z sympatykami lewicy niepodległościowej pozwoliły jednak na rozwinięcie prac, w lutym – marcu 1916 r. w komendzie okręgu VII zorganizowano działy: referat polityczny, pocztę, kolportaż i skarb. W czerwcu 1916 utworzono w okręgu stałe rezerwy POW, w sierpniu przystąpiono do organizacji Oddziału Żeńskiego, który powstał na bazie żeńskiej sekcji Wydziału Skarbowego. W tym czasie powstały również pierwsze szkoły wojskowe POW⁴².

Podobnie jak z Radomia, tak i z Kielc nie mamy wielu informacji dotyczących działalności Polskiej Organizacji Wojskowej w 1915 r. Wiadomo jedynie, że istniała komenda lokalna Kielce–miasto, której komendantem był emisariusz Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego, ppor. Juliusz Ulrych. Organizowano również sekcję podoficerską⁴³. Początki jednak nie były łatwe, ponieważ od momentu przybycia Ulrycha do Kielc w maju 1915 r., do końca sprawowania władzy w mieście przez pruskiego komendanta mjr. Lebiusa, Ulrych, który przybył z misją zorganizowania tu werbunku do Legionów i systemu pomocy materialnej dla Wojska Polskiego, nie uzyskał pozwolenia na działalność i na osiedlenie się w Kielcach. Musiał zakonspirować się w Jędrzejowie i stamtąd kontaktować się ze swymi zwolennikami z Kielc za pośrednictwem tajnego łącznika. Dopiero po trzech miesiącach, gdy państwa centralne podzieliły zajęty obszar na dwie strefy okupacyjne, a do Kielc przybył nowy, austro-węgierski komendant – [Hans] Kostelletzky, zainstalowała się również agentura NKN z Juliuszem Ulrychem na czele⁴⁴. Dopiero wówczas mógł on zająć się szkoleniem wojskowym zorganizowanych przez siebie harcerzy. Jak pisał były członek organizacji kieleckiej, Jerzy Grunert „Olbromski”, pierwszy wykład POW odbył się w środę, 20 X 1915 w lokalu Biura Werbunkowego, koło kościoła Św. Trójcy⁴⁵.

⁴⁰ Raport Komendy Okręgu VII, z 26 X 1915 r., CAW, Polska Organizacja Wojskowa (dalej: POW), t. 406, k. 509.

⁴¹ *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski*, s. 16.

⁴² *Ibidem*, s. 16.

⁴³ *Wstęp do Inwentarzy I Grupy*, s. 302.

⁴⁴ J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971, s. 85.

⁴⁵ Z. J. Grunert, *Udział Kieleckiej Szkoły Handlowej Męskiej w ruchu niepodległościowym w latach 1909–1918*, w: *Pamiętniki Koła Kielczan*, Kielce 1938, t. VIII, s. 74.

Nie wydaje się jednak, by praca organizacyjna w 1915 r. posunęła się w znaczący sposób naprzód, jeśli 1 V 1916 POW w Kielcach liczyła zaledwie 10 członków⁴⁶. Prawdopodobna wydaje się hipoteza, że organizacja w okręgu kieleckim do wiosny 1916 r. zaledwie wegetowała lub można nawet przyjąć, że istniała wyłącznie na papierze. Rozwój organizacji w okręgu VI – kieleckim wiązać należy z objęciem 1 maja 1916 r. funkcji komendanta okręgu przez przybyłego z Radomia Stefana Kirtiklisa „Sewera”. W rozkazie komendy okręgu VI, z 16 maja 1916, wymieniono już sześć obwodów na terenie byłej guberni kieleckiej: 1 – kielecki, 2 – stopnicki, 3 – jędrzejowski, 4 – włoszczowski, 5 – pińczowski, 6 – miechowski⁴⁷. Jesienią wymienionego roku w skład okręgu VI powrócił obwód 7 – olkuski⁴⁸.

Kolejnym komendantem okręgu kieleckiego został 17 października 1916 Tadeusz Herfurt „Janicki”. Mając już bazę w postaci zorganizowanej przez poprzednika komendy okręgu i komend obwodowych, przystąpił do organizacji POW w terenie. Na początku listopada 1916 r., w ewidencji okręgu VI ujętych zostało 231 członków POW, jednakże już 3 stycznia 1917 r. liczebność podziemia wojskowego wyniosła 325 członków, co stanowiło prawie 41-procentowy wzrost w ciągu dwóch miesięcy. Około 50% członków POW w okręgu kieleckim stanowili wówczas inteligenci, 30% chłopi i 20% robotnicy⁴⁹.

W sierpniu 1916 r. Komenda Naczelna POW utworzyła komendę grupy okręgów „E” z siedzibą w Radomiu, której podlegały okręgi: V – Piotrków, VI – Kielce, VII – Radom. Jej dowódcą został Marian Kościałkowski „Zyndram”, a miesiąc później Konrad Libicki „Bujno”, pełniąc tę funkcję do 27 sierpnia 1917 r., czyli do końca jej istnienia⁵⁰.

Utworzenie grupy okręgów spowodowało wzmożenie prac POW. Okręgi zostały zasilone przybyłymi z Komendy Naczelnej instruktorami, którzy ujęli w ramy organizacyjne luźne oddziały POW, rozsiane po obwodach, oraz zajęli się ich szkoleniem wojskowym. Na szeroką skalę zaczęto prowadzić, przy pomocy kolportowanych pism i odczytów o charakterze niepodległościowym, akcję propagandową wśród społeczeństwa.

Działania te przyniosły rezultaty w postaci napływu ludzi do organizacji oraz rozwoju jej struktur. W grudniu 1916 r. w okręgu radomskim zorganizowanych było już dziewięć obwodów: 1 – Radom, 2 – Kozienice, 2 a – Janowiec, 3 – Opatów, 4 – Ostrowiec, 5 – Końskie, 6 – Sandomierz, 8 – Starachowice, 9 – Białobrzegi. Okręg liczył w tym czasie w 7 organizacjach miejskich, 3 fabrycznych i 11 wiejskich 318 członków, w tym 20 kobiet zorganizowanych w Oddziale Żeńskim, który prowadził pocztę, kolportaż i ewidencję POW. Prawie 35% ogólnej liczby uczestników konspiracji w okręgu radomskim stanowili mieszczaństwo i urzędnicy, 30% – młodzież

⁴⁶ Raport liczebny Komendy Obwodu I, z 30 V 1916 r., CAW, POW, t. 394, k. 199.

⁴⁷ Rozkaz Komendy Okręgu VI, z 16 V 1917, CAW, POW, t. 397, k. 288.

⁴⁸ *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg kielecki i radomski*, s. 19.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 19.

⁵⁰ *Wstęp do Inwentarza I Grupy*, s. 258.

szkolna, 15% – robotnicy, 20% stanowili chłopci. Jak informował komendant okręgu: „Tylko w kilku przypadkach udało nam się pozyskać nieco inteligencji i ziemiaństwa do pracy pocztowej, kolporterskiej i tworzenia Polskiego Skarbu Wojskowego”⁵¹. Dnia 12 marca 1917 r. komendantem okręgu radomskiego został Tadeusz Puszczyński „Konrad”. Z chwilą objęcia przez niego komendy następuje intensyfikacja prac organizacji, zwiększa się stan liczebny POW. Następuje także reorganizacja okręgu, dotychczasowy obwód 2 a – Janowiec, zostaje przenumeryowany w ewidencji na 7, natomiast w obwodzie 8 miejsce pobytu komendy obwodu, a zarazem punkt ciężkości prac przeniesiono ze Starachowic do Skarżyska⁵².

Miesiącem przełomowym dla rozwoju POW w okręgu VII był maj 1917 r. Przydzielono wówczas obwodom nowych instruktorów i jeśli było to niezbędne, nowych komendantów, dzięki czemu okręg zaczął rozwijać się w szybszym tempie. Ogromną rolę odegrało w tym także tworzące się wówczas Towarzystwo Strzelecko-Sportowe „Piechur”, które – założone w lutym 1917 r. w Radomiu – po kilku miesiącach istniało już w każdym obwodzie. Dzięki „Piechuru” organizacja prowadziła swą działalność niemal jawnie.

Również okręg VI – kielecki przeżywał w tym okresie skok organizacyjny i liczebny. Dnia 4 czerwca 1917 r. przeprowadzono tu reorganizację, w rezultacie której w okręgu kieleckim działały od tej pory następujące obwody: 1 – miasto Kielce, 2 – powiat stopnicki, 3 – powiat jędrzejowski, 4 – pld. część powiatu włoszczowskiego ze Szczekocinami, 5 – ptn. część powiatu pińczowskiego z Pińczowem, 6 – powiat miechowski, 7 – powiat olkuski, 8 – ptn. część powiatu włoszczowskiego z Włoszczową, 9 – powiat kielecki bez Kielc, 10 – pld. część powiatu pińczowskiego z Kazimierzą Wielką. Struktura organizacyjna okręgu VI uległa kolejnej zmianie latem 1917 r., kiedy to 22 sierpnia z okręgu wydzielono obwody 6, 7 i 10. Obwody te zostały przydzielone do okręgu V b, a następnie utworzono z nich okręg VI a – olkuski. O reorganizacji tej zdecydował znów szybki wzrost liczebności POW, ponieważ 1 września 1917 r. okręg VI, łącznie z trzema obwodami wyłączonymi z niego w ostatnich dniach sierpnia, liczył już 1666 członków⁵³.

Zakrojona na szeroką skalę działalność POW prowadziła do dekonspiracji zarówno jej członków, jak i struktur terenowych. Nie ulega wątpliwości, że zarówno niemieckie, jak i austro-węgierskie władze okupacyjne były dobrze poinformowane o celach i stanie organizacji, co nie prowadziło na tym etapie działalności POW do represji czy też większych prześladowań za przynależność do tej organizacji. Taka postawa wynika zarówno z rachub polityków niemieckich, jak i austro-węgierskich liczących, że uda się wykorzystać potencjał POW do budowy przyszłej armii polskiej walczącej z Rosją. Jednocześnie jednak – jak już wspomniano – Józef Piłsudski i jego polityczni przyjaciele liczyli, że w zamian za to uda się wytargować u okupantów istotne konce-

⁵¹ *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg kielecki i radomski*, s. 20.

⁵² *Ibidem*, s. 18; J. Bartkowski, *Radomski Okręg POW*, s. 65.

⁵³ Raport liczebny Komendy Okręgu VI, z 1 IX 1917 r., CAW, POW, t. 402, k. 642.

sje na rzecz budowy przyszłego państwa polskiego. Elementem tej gry było uznanie zwierzchnictwa Tymczasowej Rady Stanu przez POW 16 stycznia 1917 r.

W realiach półjawnego działania następował szybki rozwój POW. W tym okresie, aż do kwietnia 1917 r., przygotowywano członków organizacji do szybkiego wcielenia do mającej być zorganizowanej pod zwierzchnictwem TRS armii polskiej. Załamanie się tej polityki, głównie ze względu na niechęć państw centralnych do dania istotnych koncesji dla sprawy polskiej, spowodowało konieczność zmiany celów organizacji. Od połowy 1917 w POW rozpoczęto intensywne działania na rzecz ściślejszego zakonspirowania jej ogniw. Pracami tymi kierowały powołane w czerwcu 1917 r. Ekspozytury Komendy Naczelnej; odrębne dla okupacji niemieckiej z siedzibą w Warszawie (komendant Jan Opiełiński „Zdanowicz”) i dla okupacji austro-węgierskiej z siedzibą w Lublinie (komendant Bogusław Miedziński)⁵⁴. Podporządkowano im działające tam okręgi POW, które w dalszym ciągu dzieliły się na obwody, a te na komendy lokalne.

Przejściu do pełnej konspiracji towarzyszyła zmiana celów programowych organizacji. Od tej pory POW miała „przez wojskową pracę wychowawczą stworzyć armię polską, która ma walczyć i zachować niepodległość Polski”⁵⁵. W tym czasie w związku z rewolucją rosyjską znikło z jej programu traktowanie Rosji jako głównego wroga odbudowy państwa polskiego. Według „Regulaminu wewnętrznego POW”:

POW dąży do wywalczenia Polski Zjednoczonej i Niepodległej o ustroju demokratycznym i ludowym. POW jest organizacją bezpartyjną, o charakterze narodowym. Odda się w rozporządzenie „Rządu Polskiego” powstałego z woli narodu, który podejmie walkę o wolność Ojczyzny⁵⁶.

Charakter tych sformułowań nie zostawiał wątpliwości przeciwko komu podjęta zostanie walka. W ramach nowych koncepcji ideowych lewicy niepodległościowej POW zaczyna być traktowana jako główna siła mająca w sprzyjającym momencie doprowadzić do obalenia władzy okupacyjnej. W związku z tym po kryzysie legionowym i aresztowaniu Piłsudskiego na POW spadły represje, najsilniejsze na terenie okupacji niemieckiej. W połowie lipca 1917 r. aresztowano większość członków Komendy Naczelnej oraz znaczną część Komendantów Okręgów (ok. 90 osób). Nie represjonowano z reguły szeregowych członków organizacji, chcąc rozbić POW poprzez pozbawienie jej aktywu kierowniczego. Na terenie okręgu kieleckiego i radomskiego w wielu miejscach sieć organizacyjna uległa rozerwaniu, praca wojskowa została wstrzymana, a wielu pełniących wyższe funkcje w organizacji zostało aresztowanych, POW zeszła do podziemia.

Jesienią 1917 wobec uwięzienia dotychczasowego kierownictwa POW powołano nowe na czele z płk. Edwardem Rydzem „Śmigłym”. Utworzono sztab Komen-

⁵⁴ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa*, s. 114.

⁵⁵ *Deklaracja POW*, Warszawa 1917, s. 1.

⁵⁶ W. Horyd, *POW na ziemiach b. Kongresówki*, s. 17.

dy Głównej z siedzibą w Krakowie (Julian Stachiewicz – szef sztabu, Mieczysław Ścieżyński, Bolesław Długoszowski „Wieniawa”, Władysław Bortnowski, Witold Sokołowski, Adam Dobrodnicki, Włodzimierz Bochenek, Borek Hersztal, Wacław Lipiński oraz Franciszek Studnicki)⁵⁷. Jednocześnie Komendzie Głównej podporządkowano dotychczasowe struktury całego podziemia. Ze względu na nowe warunki działania, dowództwo POW przeprowadziło weryfikację dotychczasowych członków organizacji. Nastąpiła selekcja członków – zbyt zdekonspirowani zostali przeniesieni do rezerwy, pozostali natomiast tworzyli służbę czynną, ścisłą organizację POW, zdolną do działania w warunkach całkowitej konspiracji⁵⁸. Na szerszą skalę zaczęto również wykorzystywać w organizacji ludzi nowych, przede wszystkim byłych legionistów, którzy uciekali przed internowaniem bądź wcieleniem do armii austriackiej i dezertowali z niej.

W 1918 komendanci okręgów radomskiego – Józef Marjański „Marski” i okręgu kieleckiego – Alojzy Gluth-Nowowiejski ps. „Świeżyński Bolesław” zintensyfikowali działania na rzecz przygotowania podległych sobie struktur do powstania zbrojnego. Utworzono w obu okręgach wydzielone oddziały lotne, które przeprowadziły w drugiej połowie roku kilka spektakularnych akcji wymierzonych przeciwko okupantom, m.in. zabór kasy tartaku w Suchedniowie (ok. 25 tys. koron), wykonanie wyroku na rotmistrzu żandarmerii rosyjskiej Anienkowie w majątku Lipa, opanowanie austriackiego pociągu wojskowego pod Bąkowcem, gdzie zdobyto 1 mln 800 tys. koron⁵⁹. W tym okresie zaczęły się też nasilać akcje lokalnych struktur POW przeciwko przedstawicielom administracji i żandarmerii austro-węgierskiej.

W związku z konkretyzowaniem się planu antyokupacyjnego wystąpienia i odrębnych warunków działania na terenie dwu okupacji, 8 października 1918 r., powołano w miejsce istniejącej dotychczas Komendy Naczelnej obejmującej całe Królestwo dwie: nr 1 z siedzibą w Warszawie (komendant – Adam Koc, zastępca – Marian Kościałkowski, szef sztabu – Wacław Stachiewicz) i nr 4 z siedzibą w Lublinie (komendant – Jan Opieliński i szef sztabu – Tadeusz Puszczyński)⁶⁰. Mobilizacja POW

⁵⁷ *Wstęp do Inwentarzy I Grupy*, s. 260.

⁵⁸ W. Horyd, *Zarys dziejów POW*, s. 62. Ścisłszemu zakonspirowaniu organizacji służyć miał, wprowadzony wiosną 1918 roku, podział członków na trzy kategorie: A – ścisła, B – przygotowawcza, C – rezerwowa. Do pierwszej zaliczono ludzi najbardziej pewnych i doświadczonych, których można było użyć do wywołania akcji zbrojnej przeciwko okupantom. Do kategorii B należeli pozostali konspiratorzy, biorący udział w pracach organizacji, najczęściej znajdujący się w oddziałach szkolnych. Ostatnią kategorię członków stanowiła rezerwa składająca się z osób zdekonspirowanych i świeżo zwerbowanych. T. Nałęcz *Polska Organizacja Wojskowa*, s. 179.

⁵⁹ A. Rudnicki, „Eks” bąkowiecki, w: *Polska Organizacja Wojskowa. Szkice i wspomnienia*, s. 104–111; Z. Rakowiecki, *Czasy peowiackie. Bąkowiec*, „Peowiak” 1931, nr 9, s. 16–19.

⁶⁰ Struktura POW na terenie byłej Kongresówki ustalona w październiku 1918 r. była następująca: Komenda Główna (komendant – Edward Rydz „Śmigły”, szef sztabu – Julian Stachiewicz). Podlegały jej Komendy Naczelne: nr 1 w Warszawie (okręgi: I Warszawa – prowincja, I a Warszawa – miasto, II Łódź, III Siedlce, IV Łomża, V Pułtusk, VI Płock, VII Włocławek, VIII Kalisz, IX Częstochowa, X – Podlasie), nr 4 (okręgi V Piotrków, V b Dąbrowa – Sosnowiec, VI Kielce, VI a Olkusz, VII Radom,

przeprowadzona 3 listopada na obszarze KN nr 4 i 11 listopada 1918 r. na terenie KN nr 1 oraz jej znaczący udział w rozbrojeniu okupantów i pełnieniu funkcji porządkowych w odradzającym się państwie polskim zakończyły działalność POW na terenie byłego Królestwa Polskiego.

W pierwszych dniach listopada 1918 r. nastąpiło rozbrojenie okupantów na terenie Kielecczyny przy decydującym udziale POW. Akcja ta doprowadziła do przejęcia władzy na terenach Kielecczyny przez komisarzy Tymczasowego Rządu Ludowego w Lublinie, m.in. w Radomiu i Kielcach. Politycznego wsparcia tej akcji udzieliły stronnictwa lewicy niepodległościowej zgrupowanej – jak już wspomniano – w regionalnych strukturach Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych. POW przejęła zarazem kontrolę nad głównymi szlakami komunikacyjnymi regionu. Polska Organizacja Wojskowa stała się załącznikiem siły zbrojnej powstającego państwa polskiego. Przeprowadzona w tym czasie mobilizacja dała na terenie okręgu radomskiego do 18 grudnia ogółem 2372 ludzi z szeregów POW, z czego: 120 z Radomia, 317 z Sandomierza, 356 z Ostrowca, 500 z Opatowa, 92 z Kozienic, 400 z Końskich, 100 z Opoczna, 160 z Iłży, 197 z Białobrzegów i 130 ze Skarżyska. Okręg kielecki POW uległ likwidacji 23 listopada 1918 r., wchodząc jako jednostka wojskowa w skład Okręgu Generalnego Kieleckiego. Przeprowadzona tu przez ostatniego komendanta okręgu mobilizacja członków POW dała liczbę 1600 ludzi⁶¹.

VIII Lublin, VIII a Zamość) Łącznie ze strukturami KN nr 2 (Galicja) i KN nr 3 (Wschód) i Okręgiem w Wilnie w strukturach POW działało 30 okręgów. W. Horyd, *Zarys dziejów POW*, s. 95–98.

⁶¹ *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski*, s. 19–21.